

ISMOILIYLAR SIYOSIY-MAFKURAVIY TIZIMINING KEYINGI ERON DAVLATLARI BILAN QIYOSIY TAHLILI

Abdualimova Durdona Shavkat qizi

E-mail: durdonashavkatovna@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Ismoililarning siyosiy-mafkuraviy tizimi va uning Eron davlatchiligi taraqqiyotidagi o‘rni qiyosiy-tahliliy yondashuv asosida tadqiq etiladi. Tadqiqotda XI–XIII asrlarda Alamut markazida shakllangan Nizoriy Ismoililar siyosiy tizimining asosiy xususiyatlari, xususan, imomat konsepsiyasi, da‘vat ierarxiyasi, botiniy talqin, taqiyya va siyosiy-harbiy boshqaruv mexanizmlari tahlil qilinadi. Shuningdek, Ismoililar tizimi Safaviylar, Qojarlar va Pahlaviylar sulolalari hamda zamonaviy Eron Islom Respublikasi siyosiy-mafkuraviy tizimi bilan qiyoslanadi. Tadqiqotda diniy legitimatsiya, hokimiyatning markazlashuvi, shialikning davlat boshqaruvidagi o‘rni va diniy-siyosiy institutlarning o‘zaro munosabati asosiy tahlil mezonlari sifatida olinadi. Ayniqsa, Nizoriy Ismoililardagi tirik Imom konsepsiyasi bilan zamonaviy Eron siyosiy tizimining asosini tashkil etuvchi veloyat-e faqih nazariyasi o‘rtasidagi o‘xshash va farqli jihatlar e‘tibor qaratiladi. Natijada Ismoililar siyosiy-mafkuraviy tizimining Eron siyosiy tafakkuri va davlat qurilishi tarixidagi o‘rni, shuningdek, uning keyingi davrlardagi bevosita va bilvosita namoyon bo‘lish shakllari aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: Ismoililar, Nizoriylar, Alamut, imomat, botiniy ta‘limot, taqiyya, da‘vat, Safaviylar, Qojarlar, Pahlaviylar, veloyat-e faqih, Eron davlatchiligi, siyosiy legitimatsiya.

Аннотация: В статье на основе сравнительно-аналитического подхода исследуется политико-идеологическая система исмаилитов и её место в развитии иранской государственности. Рассматриваются основные особенности политической системы низаритских исмаилитов, сформировавшейся в XI–XIII веках вокруг Аламута, включая концепцию имамата, иерархию да‘вата, эзотерическое толкование, принцип такийи и механизмы политического и военно-административного управления. Исмаилитская модель сопоставляется с политико-идеологическими системами Сефевидов, Каджаров, Пехлеви и современной Исламской Республики Иран. Особое внимание уделяется вопросам религиозной легитимации власти, централизации политического управления, роли шиизма в государственном строительстве и взаимодействию религиозных и политических институтов. Отдельно анализируются сходства и различия между концепцией живого Имама у низаритских исмаилитов и теорией вилайет-е факих, лежащей в основе современной политической системы Ирана. В результате выявляются особенности исторического

и идеологического значения исмаилитской модели в развитии иранской политической мысли, а также формы её косвенного проявления в последующих государственных системах Ирана.

Ключевые слова: исмаилиты, низариты, Аламут, имамат, эзотерическое учение, такийя, да'ват, Сефевиды, Каджары, Пехлеви, вилайат-е факих, иранская государственность, политическая легитимация.

Abstract: *This article examines the political and ideological system of the Ismailis and its place in the historical development of Iranian statehood through a comparative analytical approach. It analyzes the principal characteristics of the Nizari Ismaili political system that developed around Alamut during the eleventh–thirteenth centuries, with particular attention to the concept of Imamate, the hierarchy of the da'wa, esoteric interpretation, the principle of taqiyya, and mechanisms of political and military governance. The Ismaili model is compared with the political and ideological systems of the Safavid, Qajar, and Pahlavi dynasties, as well as the contemporary Islamic Republic of Iran. Particular attention is given to religious legitimization of political authority, centralization of power, the role of Shiism in state-building, and the relationship between religious and political institutions. The article also explores the similarities and differences between the concept of the living Imam in Nizari Ismailism and the theory of Velayat-e Faqih, which constitutes an important ideological foundation of the contemporary Iranian political system. The study demonstrates the historical significance of the Ismaili political-ideological model for Iranian political thought and identifies the forms in which certain conceptual elements can be traced, directly or indirectly, in subsequent Iranian political systems.*

Keywords: *Ismailis, Nizari Ismailis, Alamut, Imamate, esoteric doctrine, taqiyya, da'wa, Safavids, Qajars, Pahlavis, Velayat-e Faqih, Iranian statehood, political legitimacy.*

Kirish: Eron davlatchiligi tarixida din, siyosiy hokimiyat va mafkuraning o'zaro munosabati davlat tizimlarining shakllanishi va rivojlanishida muhim omillardan biri bo'lib kelgan. Ayniqsa, shialik doirasida shakllangan turli diniy-siyosiy konsepsiyalar Eron hududidagi siyosiy jarayonlarga turlicha ta'sir ko'rsatgan. Shu nuqtayi nazardan, Ismoililarning siyosiy-mafkuraviy tizimi Eron siyosiy tafakkuri tarixida alohida ahamiyatga ega. XI–XIII asrlarda Alamut markazida shakllangan Nizoriy Ismoililar davlati diniy jamoa doirasidagi harakatdan mustaqil siyosiy-harbiy tuzilmaga aylangan va Saljuqiylar hamda Abbosiylar xalifaligi bilan siyosiy raqobat olib borgan.

Ismoililar siyosiy tizimining o'ziga xosligi, avvalo, hokimiyatni imomat konsepsiyasi bilan bog'lashida namoyon bo'ladi. Nizoriylar ta'limotida Imom nafaqat diniy-ma'naviy rahbar, balki siyosiy va harbiy hokimiyatning asosiy manbai sifatida qaralgan. Alamut

davlatining tog' qal'alari tarmog'i, markazlashgan da'vat tizimi, taqiyya va botiniy talqin kabi mexanizmlardan foydalanishi ushbu siyosiy tizimning o'ziga xos modelini shakllantirgan. Mazkur tizimning tarixiy ahamiyatini faqat Alamut davri bilan cheklab qo'yish Eron siyosiy tafakkurining uzoq muddatli rivojlanish jarayonlarini to'liq anglash imkonini bermaydi. Keyingi asrlarda Eron hududida shakllangan davlatlar siyosiy hokimiyat va diniy legitimatsiya masalasiga turlicha yondashgan. Xususan, Safaviylar davrida o'n ikki imomiylik shialigi davlat dini sifatida institutsionallashtirilib, shoh hokimiyati va diniy ulamolar o'rtasida o'ziga xos siyosiy munosabat shakllangan. Qojarlar davrida esa ulamolarning siyosiy va ijtimoiy mavqei yanada kuchayib, Konstitutsiyaviy inqilob jarayonida ular davlat hokimiyatini cheklash va shariatni himoya qilish masalalarida faol ishtirok etgan.

XX asrda Pahlaviylar sulolasi davrida mazkur munosabatlar yangi bosqichga ko'tarildi. Davlat siyosatida sekulyarizatsiya, markazlashuv va fors milliy davlatchiligi g'oyalari ustuvorlik kasb etib, diniy ulamolarning siyosiy ta'siri keskin cheklana boshladi. Natijada Eron siyosiy tizimida diniy legitimatsiyaga asoslangan boshqaruv modelidan sekulyar milliy davlat modeliga o'tish jarayoni yuz berdi.

1979-yilgi Islom inqilobidan keyin esa Eron siyosiy tizimida din va davlat munosabatlari yana tubdan o'zgardi. Zamonaviy Islom Respublikasining siyosiy-huquqiy tizimida Imom Mahdining g'aybati davrida faqihning siyosiy va diniy hokimiyatni amalga oshirishi haqidagi veloyat-e faqih konsepsiyasi markaziy o'rin egalladi. Ushbu konsepsiya o'n ikki imomiylik an'anasiga mansub bo'lsa-da, undagi diniy legitimatsiya, rahbarning jamiyatdagi markaziy mavqei va hokimiyatning diniy asosda asoslanishi masalalari Nizoriy Ismoililarning imomat konsepsiyasi bilan qiyoslash imkonini beradi.

Shu jihatdan, maqolaning dolzarbligi Ismoililarning tarixiy siyosiy tizimini alohida diniy-siyosiy hodisa sifatida emas, balki Eron siyosiy tafakkurining uzoq davom etgan taraqqiyot jarayoni doirasida ko'rib chiqish zarurati bilan belgilanadi. Ayniqsa, imomat, viloyat, diniy legitimatsiya va hokimiyatning markazlashuvi kabi kategoriyalarning turli tarixiy davrlarda qanday mazmun kasb etganini aniqlash Eron davlatchiligi evolyutsiyasini chuqurroq tushunish imkonini beradi.

Maqolaning asosiy maqsadi Ismoililarning siyosiy-mafkuraviy tizimini keyingi Eron davlatlari siyosiy tizimlari bilan qiyosiy tahlil qilish va ushbu tizimlar o'rtasidagi konseptual o'xshashlik hamda farqlarni aniqlashdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- Alamut davridagi Nizoriy Ismoililarning siyosiy-mafkuraviy tizimi va uning asosiy tamoyillarini aniqlash;
- Ismoililarning imomat, da'vat, taqiyya va botiniy talqin konsepsiyalarini tahlil qilish;

- Ismoililar tizimini Safaviylar va Qajarlar davridagi diniy-siyosiy institutlar bilan qiyoslash;
- Pahlaviylar davrida sekulyarizatsiya va fors milliy mafkurasining shakllanishini tahlil qilish;
- imomat va veloyat-e faqih konsepsiyalarining o'xshash va farqli jihatlarini qiyosiy tahlil qilish.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, unda Ismoililarning siyosiy-mafkuraviy tizimi Eron tarixidagi alohida tarixiy hodisa sifatida emas, balki Alamut davridan zamonaviy Eron Islom Respublikasigacha bo'lgan siyosiy-mafkuraviy jarayonlar bilan qiyosiy aloqadorlikda ko'rib chiqiladi. Bunda hokimiyatning diniy legitimatsiyasi, imomat va viloyat tushunchalari, rahbarning jamiyatdagi o'rni hamda siyosiy tizimlarning moslashuvchanligi asosiy tahlil mezonlari sifatida belgilanadi.

Ismoililar siyosiy-mafkuraviy tizimi Eron tarixida muhim o'rin tutadi. Ularning asosiy markazi bo'lgan Alamut davlati (1090-1256 yillar) nafaqat diniy, balki siyosiy va harbiy jihatdan ham mustaqil tuzilma sifatida Saljuqiylar va Abbosiylar xalifaligiga qarshi kurash olib borgan. Keyingi Eron davlatlari, birinchi navbatda Safaviylar sulolasi (1501-1736), undan keyin Qajarlar, Pahlaviylar va hozirgi Islom Respublikasi bilan qiyoslaganda, Ismoililar tizimi va keyingi Eron siyosiy tuzumlarida ham o'xshashliklar, ham keskin farqlar mavjud. Ushbu bo'limda mazkur tizimlarning asosiy xususiyatlari va ularning o'zaro ta'siri qiyosiy tahlil qilinadi.

Ismoililar siyosiy-mafkuraviy tizimining asosi imomat tushunchasida yotadi. Nizoriylar nazarida Imom nafaqat ruhiy yetakchi, balki siyosiy va harbiy hokimiyatning to'g'ridan-to'g'ri egasi hisoblanadi. Hasan Sabboh tomonidan asos solingan Alamut davlati tog'li qal'alar tarmog'iga asoslangan bo'lib, markazlashgan da'vat tizimi orqali boshqarilgan. Bu tizimda taqiyya (yashirinlik) va botiniy (ichki, ramziy talqin) usullari keng qo'llanilgan. 1164-yilda Hasan II tomonidan e'lon qilingan qiyomat g'oyasi esa shariatning tashqi (zohiriy) qoidalari o'rniga ichki haqiqatning (haqiqa) ustunligini ta'kidlagan. Natijada, Ismoililar tizimi inqilobiy va moslashuvchan xususiyatga ega bo'lib, sunniy hokimiyatlarga qarshi kurashda samarali bo'lgan. Davlat markazlashgan, ammo ierarxik da'vat tizimi orqali boshqarilgan bo'lib, fors tilining va eronlik identifikatsiyasining kuchayishiga hissa qo'shgan. 1256-yil Mo'g'ullar bosqini Alamutni vayron qilgach, nizoriylar yashirin hayotga o'tgan, ammo ularning imomat liniyasi saqlanib qolgan³¹.

Safaviylar sulolasi Eron tarixida tub burilish yasadi. Shah Ismoil I (1501-yilda Tabrizda taxtga o'tirgan) tomonidan asos solingan bu sulola ikkinchi o'n ikki imomchilik (ja'fariy

³¹ Shiraz Ali Hajiani. Reconstructing Alamut: New approaches to the study of the Qiyama and the Nizari policy in Iran. – Chicago.: 2019. – P. 472.

mazhab) ni davlat dini sifatida joriy etdi. Bu jarayon Eronning asosan sunniy aholisini majburiy ravishda shia mazhabiga o'tkazish bilan kechdi va Eronning zamonaviy shia identifikatsiyasiga asos bo'ldi³².

Safaviylarda Imom g'oyib (yashirin) hisoblanadi. Shoh uning "soyasi" yoki vakili sifatida harakat qilgan, ulamolar sinfi esa imomning ilmiy va huquqiy vorislari bo'lgan. Bu tizim tashqi shariat (zohiriy huquq) va ortodoks shia fiqhiga asoslangan bo'lib, ulamolar (mujtahidlar) ning ijtimoiy-siyosiy ta'siri kuchaygan. Safaviylar markazlashgan imperiya va byurokratiya yaratgan, shuningdek, Usmoniylar bilan raqobatda shialikni siyosiy qurol sifatida ishlatgan³³.

Safaviylar Ismoiliylarning inqilobiy da'vat usuliga o'xshash tarzda shialikni tarqatgan, ammo farq keskin – Ismoiliylarda Imom tirik va to'g'ridan-to'g'ri rahbar bo'lsa, Safaviylarda Imom g'oyib bo'lib, hokimiyat shoh va ulamolar orqali ifodalangan. Safaviylar davrida Ismoiliylar ozchilik sifatida saqlanib qolgan va ba'zan ta'qib qilingan, ammo ularning imomat liniyasi yashirin ravishda davom etgan. Safaviylar tizimi Eronni yagona shia davlatiga aylantirib, milliy identifikatsiyani mustahkamlagan³⁴.

Qajarlar davrida an'anaviy monarxiya, ulamolar ta'sirining kuchayishi va konstitutsiyaviy harakat: Qajarlar sulolasi (1789–1925) Eron tarixida markaziy hokimiyatning zaiflashishi, chet el kuchlarining (asosan Rossiya va Britaniya imperiyalarining) kuchli ta'siri va ichki ijtimoiy-siyosiy ziddiyatlar bilan tavsiflanadi³⁵. Bu davr Safaviylarning kuchli markazlashgan imperiyasidan farqli o'laroq, Qajar shohlari (Fathali Shoh, Muhammad Shoh, Nasiriddin Shoh va Mozaffariddin Shoh) hududiy yaxlitlikni saqlab qolishga qodir bo'lmagan zaif monarxiyani boshqargan. Rossiya va Britaniya Eronni o'z ta'sir doiralarga bo'lib olishgan (1907-yilgi Angliya-Rossiya kelishuvi bo'yicha shimol Rossiya, janub Britaniya nazorati ostida), iqtisodiy konsessiyalar (masalan, tamaki monopoliyasi) va qarzlar orqali davlatni zaiflashtirgan. Bu holat ichki norozilikni kuchaytirib, 1905–1911-yillardagi Konstitutsiyaviy inqilobga asos bo'ldi.

Bu davrda ikkinchi o'n ikki imomchilik davlat dini bo'lib qoldi va institutsionalizatsiya qilindi. Biroq, Safaviylardan farqli o'laroq, ulamolar sinfi (mujtahidlar va marja'-e taqlidlar)

³² Abisaab Rula Jurdi. *Converting Persia: Religion and Power in the Safavid Empire*. – London – New York.: I.B. Tauris, 2004. – P. 87.

³³ Newman Andrew. *Twelver Shiism: Unity and Diversity in the Life of Islam, 632–1722*. – Edinburgh.: Edinburgh University Press, 2013. – P.132.

³⁴ Moazzen Maryam. *Formation of a Religious Landscape: Shi'i Higher Learning in Safavid Iran*. – Leiden – Boston.: Brill, 2018. – P. 128.

³⁵ Gleave Robert. *Religion and Society in Qajar Iran*. – London – New York.: Routledge, 2005. – P. 131.

siyosiy va ijtimoiy hayotda yanada faol rol o‘ynadi³⁶. Ulamolar shoh hokimiyatini cheklash va shariatni himoya qilish uchun harakat qilishdi. Eng muhim voqea 1905–1911-yillardagi Konstitutsiyaviy inqilob bo‘lib, unda ulamolar ikki tomonlama rol o‘ynagan: bir tomondan konstitutsiyani qo‘llab-quvvatlagan, ikkinchi tomondan uni shariat doirasida cheklashga urinigan³⁷.

Konstitutsiyaviy harakatning asosiy natijasi 1906-yilgi Asosiy qonun Qonun-e Asasi, 30-dekabr 1906-yilda Mozaffariddin Shoh tomonidan imzolangan va 1907-yilgi Qo‘shimcha asosiy qonunlar edi. Bu hujjatlar Eron tarixida birinchi marta monarxiyani konstitutsiyaviy cheklovlariga bo‘ysundirdi va Majlis (parlament) tuzdi. Shialikning roli unda quyidagicha belgilangan:

1-moddada (1907-yilgi qo‘shimcha qonunda): “Forsning rasmiy dini Islomdir, u o‘n ikki imomiylik mazhabiga asoslanadi. Fors shohi ushbu dinni e’tirof etishi va uni himoya qilishi shart”. Shoh shariatni saqlashga qasamyod qilgan.

2-moddada (eng muhim band): Majlisning hech qanday qonuni Islomning muqaddas qoidalari yoki Payg‘ambar (s.a.v.) sunnatiga zid bo‘lishi mumkin emas. Buni nazorat qilish uchun beshta yuqori darajadagi mujtahid (ulamolar) dan iborat kengash tuzilishi belgilangan. Ulamolar Majlis tomonidan taklif etiladi va ular qonun loyihalarini vetolash huquqiga ega bo‘lgan (Imom Mahdi zohir bo‘lguncha). Bu band ulamolar sinfiga qonun chiqaruvchi hokimiyat ustidan nazorat berib, konstitutsiyani shariat bilan uyg‘unlashtirgan³⁸.

Sayyid Muhammad Tabotaboi va Sayyid Abdulloh Behbahoniy bo‘lib, ular fatvolar chiqarib, konstitutsiyani “adolat va shariatni himoya qilish” sifatida talqin qilgan. Najafdagi oliy marja’lar Oxund Muhammad Kozim Xurosanij, Mirzo Husayn Tehroniy va Shayx Abdulloh Mozandaroniy – ham Majlisni qo‘llab fatvo bergan va konstitutsiyani “zulmni kamaytiruvchi vosita” deb baholagan. Aksincha, Shayx Fazlulloh Nuri (shoh tarafdori) konstitutsiyani “shariatga zid” deb hisoblab, qattiq qarshilik ko‘rsatgan; u 1909-yildagi fuqarolar urushidan keyin xiyonatda ayblanib, osilgan.

Ismoiliylar bu davrda ham ozchilik jamoa sifatida saqlanib qolgan va ba’zan ta’qibga uchragan. Ularning imomat liniyasi yashirin yoki yarim yashirin holatda davom etgan, chunki asosiy markaz Hindistonga ko‘chgan. Eng muhim ta’qib voqeasi 1817-yilda (Qojar davrining boshida) sodir bo‘lgan: 45-imom Shoh Xalilulloh III (og‘a Xon I ning otasi) Yazd shahrida ikki o‘n ikki imomchi mullalar (boshchisi Mulla Husayn Yazdiy) boshchiligidagi olomon

³⁶ Richard Yann. Iran: A Social and Political History since the Qajars. – Cambridge.: Cambridge University Press, 2019. – P. 52.

³⁷ Chehabi Martin. Iran’s Constitutional Revolution: Popular Politics, Cultural Transformations and Transnational Connections. – London.: Tauris, 2010. – P. 137.

³⁸ Moazami Behrooz. State, Religion, and Revolution in Iran, 1796 to the Present. – New York.: Macmillan, 2013. – P. 88.

tomonidan o'ldirilgan. Sababi: mahalliy savdogarlar bilan nizo va nizoriylar ta'sirining kuchayishiga qarshi hasad edi. Olomon imomning uyiga hujum qilib, imomni, bir necha izdoshlarini o'ldirgan va uyni talon-taroj qilgan. Bu voqea ikki o'n ikki imomiylar va nizoriylar o'rtasidagi mahalliy ziddiyatlardan kelib chiqqan edi. Fathali Shoh imomning o'g'li Hasan Ali Shohga (og'a Xon I) "Oga Xon" unvonini bergan, qizini unga uylantirgan va qisman himoya qilgan, ammo qotillar jiddiy jazolanmagan³⁹. Keyinchalik Oga Xon I Muhammad Shoh bilan ziddiyatga tushib, 1840-yillarda Hindistonga qochgan. Bu holatlar Ismoiliylarni yashirin faoliyatga undagan, ammo imomat liniyasi uzilmagan.

Qojarlar tizimi Safaviylarga nisbatan ancha zaif markazlashgan bo'lib, shialik to'liq institutsionalizatsiya qilingan edi. Biroq, xorijiy bosim va ichki zaiflik modernizatsiya harakatlarini (masalan, ta'lim va armiya islohotlari) boshlashga majbur qilgan, ammo bu harakatlar yetarli bo'lmagan va Konstitutsiyaviy inqilobga olib kelgan. Natijada, ulamolar sinfi siyosiy maydonda mustahkam o'rin egallagan, bu keyingi Pahlaviylar va Islom Respublikasi davrlariga ta'sir ko'rsatgan.

Ushbu davr Ismoiliylar va ikki o'n ikki imomchilik o'rtasidagi munosabatlarda ham murakkablikni ko'rsatadi: bir tomondan ta'qiblar bo'lgan bo'lsa, ikkinchi tomondan konstitutsiya orqali shialikning umumiy institutsional himoyasi kuchaygan.

Pahlaviylar sulolasi davrida Eron siyosiy-mafkuraviy tarixida tub burilish davri bo'lib, unda shialikning institutsional ustunligi keskin zaiflashtirilib, o'rniga sekulyar milliy davlat mafkurasi va fors imperatorlik millatchiligi o'rnatildi. Bu tizim Safaviylar va Qojarlarning diniy legitimatsiyasidan farqli o'laroq, hokimiyatni diniy ulamolar sinfi o'rniga shoh shaxsiyati, armiya va byurokratiya orqali mustahkamladi. Asosiy e'tibor siyosiy-mafkuraviy ta'sirga qaratilganda, Pahlaviylar davri Eronni "g'arbcha modernizatsiya" va "qadimiy fors merosi" kontseptsiyasiga asoslangan avtoritar milliy davlatga aylantirdi. Bu jarayon Ismoiliylar tizimining esoterik-imomat asosidagi inqilobiy va botiniy xususiyatidan keskin farq qiladi, chunki Pahlaviylarda hokimiyatning asosiy manbai Imom (tirik yoki g'oyib) emas, balki shohning "fors millati ramzi" sifatidagi mutlaq roli edi⁴⁰.

1921-yilgi harbiy to'ntarishdan keyin 1925-yilda Qojar sulolasini ag'darib, Riza Xon (keyinchalik Riza Shoh Pahlavi) taxtga o'tirgan. Uning mafkuraviy asosi fors milliy uyg'onishi va sekulyarizatsiya edi. Riza Shoh Turkiyadagi Otaturkning modelini o'rnatib, Eronni "orqada qolgan" diniy jamiyatdan zamonaviy milliy davlatga aylantirishni maqsad

³⁹ Farzaneh Mateo Mohammad. The Iranian Constitutional Revolution and the Clerical Leadership of Khorasani. – Syracuse.: Syracuse University Press, 2015. – P. 133.

⁴⁰ Akhavi Shahrough. Religion and Politics in Contemporary Iran: Clergy-State Relations in the Pahlavi Period. – Albany.: State University of New York Press, 1980. – P. 142.

qildi. Siyosiy jihatdan bu avtoritar markazlashgan monarxiya bo‘lib, armiya va yangi byurokratiya (Davlat xizmati) asosiy tayanchga aylandi⁴¹.

Mafkuraviy ta’sirning markaziy elementi qadimiy fors imperatorligi merosini tiklash edi. 1935-yilda mamlakat nomi “Fors” dan “Eron” (Aryan) ga o‘zgartirildi bu “oriy irqi” va fors madaniyatining ustunligini ta’kidlagan ideologik harakat edi. Til siyosati (fors tilini tozalash, arabcha va turkcha so‘zlarni chiqarib tashlash) va ta’lim islohotlari orqali fors milliy identifikatsiyasi kuchaytirildi. Diniy sohada esa ulamolar sinfi keskin cheklab qo‘yildi: 1936-yilda “kashf-e hijab” (hijobni ochish) qonuni qabul qilindi, masjidlar va madrasalar davlat nazoratiga o‘tdi, va diniy sudlarning vakolati qisqartirildi. Bu choralar shialikning zohiriy institutlarini zaiflashtirib, o‘rniga dinni shaxsiy ishga aylantirish siyosatini olib bordi. Ismoililar uchun bu davr nisbatan tinchroq bo‘ldi. Nizoriy jamoa ta’qibdan qochdi, chunki davlatning asosiy maqsadi sunniy yoki shia radikallar emas, balki umumiy sekulyarizatsiya edi. Og‘a Xon III (Sulton Muhammad Shoh) va keyinchalik Og‘a Xon IV (Karim Og‘a Xon) Riza Shoh bilan ijobiy munosabatlarda bo‘lib, jamoa zamonaviy ta’lim va iqtisodiy faoliyatga e’tibor qaratdi. Biroq, Ismoililarning imomat tizimi (tirik Imomning mutlaq ruhiy-siyosiy roli) Pahlaviylarning shoh markazli mafkurasiga zid edi davlat Ismoililarni “eronlik fuqarolar” sifatida ko‘rib, ularning alohida diniy tuzumini e’tiborga olmadi⁴².

Ikkinchi Jahon urushidan keyin taxtga o‘tirgan Muhammad Rizo Shoh davrini mafkuraviy jihatdan yanada chuqurroq tahlil qilish mumkin. Uning asosiy siyosiy-mafkuraviy loyihasi – Oq inqilob (Eng‘elab-e Sefid, 1963-yil) bo‘lib, u yer islohoti, ayollar huquqlari, sanoatlashtirish va qishloq modernizatsiyasini o‘z ichiga olgan. Bu islohotlar tashqi jihatdan “rivojlanish” deb atalgan bo‘lsa-da, aslida hokimiyatni shoh shaxsiyatida markazlashtirish va ulamolar ta’sirini butunlay yo‘q qilishga qaratilgan edi. Mafkuraviy ta’sirning eng yorqin namunasi “Buyuk sivilizatsiya” (Tamaddon-e Bo‘zorg) kontseptsiyasi bo‘ldi. Shoh 1971-yilda fors imperiyasining 2500 yilligi tantanalarini o‘tkazib, o‘zini “shohanshoh” deb atadi. Bu tantanalar shialikning g‘oyib Imom g‘oyasini chetga surib, o‘rniga fors imperatorlik millatchiligini davlat mafkurasiga sifatida o‘rnatdi⁴³. Rasmiy propaganda “shoh va xalq” birligini, g‘arbcha texnologiya va fors madaniyatining sintezini targ‘ib qildi. 1975-yilda yagona partiya “Milliy tiklanish” (Rastaxiz) tashkil etilib, barcha fuqarolar majburiy a’zo bo‘lishi kerak edi bu totalitar mafkuraviy nazoratni kuchaytirdi.

⁴¹ Afary Janet. Foundations for Religious Reform in the First Pahlavi Era//Iran Nameh, Vol. 30. 2015. – P. 24.

⁴² Mirsepassi Ali. Iran’s Quiet Revolution: The Downfall of the Pahlavi State. – Cambridge.: Cambridge University Press, 2019. – P. 124.

⁴³ Keddie Nikki. Religion and Politics in Iran: Shi’ism from Quietism to Revolution. – New York.:1983. – P. 33.

Diniy sohada Muhammad Rizo Shoh dastlab ulamolar bilan ittifoqda bo‘lgan, ammo 1960-yillardan keyin ularni ochiq chekladi: Oyatulloh Ruhulloh Xumayniy 1964-yilda surgun qilindi, chunki u shohning islohotlarini “islomga zid” deb fatvo bergan edi. SAVAK (xavfsizlik xizmati) diniy faollarni kuzatdi va ta’qib qildi. Natijada, shialikning siyosiy roli minimal darajaga tushirildi – din faqat “madaniy meros” sifatida saqlanib qoldi. Ismoililar bu davrda ham nisbatan erkinroq sharoitda yashadi. Og‘a Xon IV Eron shohi bilan shaxsiy do‘stlik munosabatlarida bo‘lib, 1970-yillarda Tehron va boshqa shaharlarda Ismoilijamiat markazlari, maktablar va rivojlanish loyihalari amalga oshirildi. Shoh Ismoililarni “zamonaviy eronliklar” sifatida ko‘rib, ularning xalqaro Og‘a Xon rivojlanish tarmog‘i (AKDN) bilan hamkorligini qo‘llab-quvvatladi. Biroq, bu “tolerantlik” mafkuraviy emas, balki amaliy edi: Ismoililarning botiniy va inqilobiy imomat tizimi Pahlaviylarning sekulyar millatchiligiga zid bo‘lgani uchun jamoa faoliyati qat’iy davlat nazorati ostida qoldi. Imomat liniyasi (Og‘a Xon chet elda joylashgan) Eron ichida siyosiy ta’sirga ega bo‘lmadi⁴⁴.

Nizoriy Ismoililar Pahlaviylar sulolasi bilan tarixiy va shaxsiy yaqin munosabatlarda bo‘lgan. Og‘a Xon III (Sulton Muhammad Shoh) Eronni bir necha marta ziyorat qilgan, madaniy tadbirlarda ishtirok etgan va “Safarnoma-ye Eron” kitobida bu sayohatlari hujjatlashtirilgan. Bu munosabatlar Og‘a Xon IV (Karim Og‘a Xon) davrida yanada mustahkamlangan: 1959-yilda Muhammad Rizo Shoh unga “Janobi Oliylari” unvonini bergan. Og‘a Xon IV 1959 va 1970-yillarda Eronni rasmiy ziyorat qilgan, shohning rafiqasi Farah Pahlavi bilan yaqin aloqada bo‘lgan. Eng ramziy voqea – 1964-yil Qishki Olimpiya o‘yinlarida Og‘a Xon IV Eron nomidan konkida uchuvchi sifatida ishtirok etgani bo‘lib, bu “konkida uchuvchi Imom” ramzi Ismoililar imomatining Eron milliy identifikatsiyasiga integratsiyasini ko‘rsatgan.

Siyosiy jihatdan nizoriy Ismoililar Pahlaviylarning avtoritar millatchiligiga qarshi chiqmagan, aksincha, loyallik va neytrallik siyosatini olib borgan. Ularning imomat tizimi (tirik Imomning mutlaq ruhiy va ma’naviy rahbarligi) shohning sekulyar mafkurasiga zid bo‘lsa-da, jamoa taqiyva va moslashuvchanlik tamoyillarini qo‘llab, siyosiy maydondan uzoqlashgan. Ismoililar o‘z faoliyatini ta’lim, sog‘liqni saqlash va iqtisodiy rivojlanish loyihalariga (keyinchalik Og‘a Xon Rivojlanish Tizimi – AKDN ning asoslari) yo‘naltirgan. Bu loyihalar Pahlaviylarning “Oq inqilob” va “Buyuk sivilizatsiya” dasturlari bilan to‘liq uyg‘un bo‘lib, Eronning zamonaviy milliy davlat qurilishiga hissa qo‘shgan. Natijada,

⁴⁴ Ansari Ali M. Modern Iran Since 1921: The Pahlavis and After. – London.: Pearson Education, 2003. – P. 45.

Ismoiliylar jamoasi Tehron va boshqa shaharlarda jamiyat markazlari, maktablar ochgan va fors milliy madaniyatini qo‘llab-quvvatlagan⁴⁵.

Mafkuraviy jihatdan nizoriy Ismoiliylarning ta’siri botiniy-falsafiy talqin va progressiv islom g‘oyasining moslashuvchan shaklida ko‘rinadi. Ularning “tirik Imom” kontseptsiyasi va qiyomat g‘oyasining zamonaviy talqini (dinni shaxsiy va ijtimoiy taraqqiyot vositasi sifatida ko‘rish) Pahlaviylarning sekulyarizatsiya siyosati bilan parallel ravishda rivojlangan. Ismoiliylar davlatning diniy ulamolar (ikki o‘n ikki imomiylik) ga qarshi bosimini “neytral” pozitsiyadan kuzatgan va o‘z jamoasida modernizatsiyani (ayollar ta’limi, iqtisodiy faollik) targ‘ib qilgan. Bu holat Ismoiliylarni Pahlaviylar mafkurasining “muvaffaqiyatli ozchilik modeli” ga aylantirgan: ular siyosiy kuch emas, balki madaniy va iqtisodiy integratsiya orqali milliy identifikatsiyaga hissa qo‘shgan. Biroq, bu ta’sir cheklangan edi – davlat Ismoiliylarni “eronlik fuqarolar” sifatida ko‘rib, ularning alohida diniy-siyosiy tuzumini e’tiborga olmagan va barcha diniy faoliyatni nazorat qilgan⁴⁶.

Pahlaviylar mafkurasining umumiy ta’siri va Ismoiliylar bilan qiyosiy nuqtalar. Pahlaviylar siyosiy-mafkuraviy tizimining asosiy xususiyati – shialikni depolitizatsiya qilish va o‘rniga fors milliy-imperatorlik ideologiyasini o‘rnatish edi. Nizoriy Ismoiliylar bu tizimda to‘g‘ridan-to‘g‘ri siyosiy kuch bo‘lmagan, lekin ularning moslashuvchan mafkurasini (botiniy talqinni zamonaviylikka moslashtirishganlar) Pahlaviylarning sekulyar millatchiligini bilvosita qo‘llab-quvvatlagan. Bu Ismoiliylarning tarixiy Alamut davridagi inqilobiy-botiniy tizimidan keskin farq qiladi: agar Alamutda Imom to‘g‘ridan-to‘g‘ri siyosiy-harbiy rahbar bo‘lsa, Pahlaviylar davrida Imom (Og‘a Xon) chet elda joylashgan va jamoa faqat iqtisodiy-madaniy sohada faol bo‘lgan. Natijada, Pahlaviylar mafkurasini Eron jamiyatida chuqur ziddiyat yaratdi va 1979-yil Islom inqilobiga asos bo‘ldi.

Xulosa qilib aytganda, Pahlaviylar davri Eron siyosiy-mafkuraviy tarixida shialikning “diniy davlat” modelidan “sekulyar milliy davlat” modeliga o‘tishning eng yorqin namunasidir. Nizoriy Ismoiliylarning siyosiy-mafkuraviy ta’siri bu yerda integratsiya va moslashuvchanlik shaklida ko‘rinib, davlatning modernizatsiya loyihalarini qo‘llab-quvvatlagan holda o‘z imomat liniyasini saqlab qolgan. Bu farqlar Eronning zamonaviy siyosiy taraqqiyotida chuqur iz qoldirdi.

Zamonaviy Eron Islom Respublikasi siyosiy tuzilishi veloyate faqih nazariyasiga asoslanadi. Bu nazariya o‘n ikki imomiylikning tushunchasidan kelib chiqqan bo‘lib, Imom Mahdining g‘aybati (yashirinlik) davrida adolatli, taqvodor va zamon talablarini yaxshi

⁴⁵ Abrahamian Ervand. Iran Between Two Revolutions. – Princeton.: Princeton University Press, 1982. – P. 65.

⁴⁶ Chehabi H. Iranian Politics and Religious Modernism: The Liberation Movement of Iran under the Shah and Khomeini. – London.: Cornell University Press, 1990. – P. 129.

biladigan faqih (muftahid) ni Imomning noibi (vakili) sifatida siyosiy va diniy hokimiyatni amalga oshirishga vakolat beradi⁴⁷.

Nizoriy ismoiliylardagi imomat konsepsiyasi esa botiniy (ichki, ramziy) va ezoterik talqinga asoslanadi. Bu yerda Imom nafaqat ruhiy yetakchi, balki ilohiy haqiqatning (haqiqa) to'g'ridan-to'g'ri namoyon bo'lishi – hujjatulloh (Allohning dalili) hisoblanadi. Imom tirik, ko'rinadigan va mutlaq hokimiyat egasi sifatida tushuniladi.

Garchi ikkala konsepsiya o'rtasida tarixiy va mazhabiy farqlar mavjud bo'lsada (nizoriylarda Imom tirik va g'aybat yo'q, o'n ikki imomiylikda esa Imom g'oyib), ularning asosiy g'oyaviy negizi – viloyat (vasiylik, hokimiyat) tushunchasi – va siyosiy legitimatsiya mexanizmlari o'rtasida muhim o'xshashliklar kuzatiladi. Ushbu bo'limda nizoriy ismoiliylardagi imomat konsepsiyasi va zamonaviy Eron davlati tuzilishidagi veloyate faqih o'rtasidagi o'xshashliklarni chuqur qiyosiy tahlil qilamiz. Tahlil imomatning ilohiy manbayi, hokimiyat doirasi, legitimatsiya mexanizmlari, ierarxik tuzilma, jamiyatlardagi roli va moslashuvchanlik kabi har bir detalni inobatga olgan holda olib boriladi.

Eron Islom Respublikasi Konstitutsiyasining 5-moddasida belgilanganidek, Imom Mahdi ning g'aybasi davrida adolatli, taqvodor va zamon talablarini biladigan faqih ummatning vasiyligi va rahbarligini o'z zimmasiga oladi. Ayatulloh Ruhulloh Xumayniy tomonidan ishlab chiqilgan bu nazariya veloyate motlaqaye faqih (mutlaq faqih viloyati) shaklida institutsionalizatsiya qilingan⁴⁸.

Ilohiy manba: Faqih Imom Mahdi ning noibi sifatida ilohiy legitimatsiyaga ega. U Majlis-e xobregon (mutaxassislar kengashi) tomonidan tanlanadi, ammo asosiy vakolat Imomning g'aybasidagi viloyatidan kelib chiqadi.

Mutlaq qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatlarini nazorat qiladi. Hatto shariatning ba'zi qoidalarini davlat manfaati uchun vaqtincha to'xtatish huquqiga ega. Oliy rahbar (rahbar) armiya, sud, media va Konstitutsion nazorat kengashi (Shuro-ye negahbon) ni nazorat qiladi.

Qur'on oyatlari (masalan, Niso surasi, 59-oyat: "ulu-l-amr" ni faqihlar deb talqin qilish) va hadislar (Umar ibn Hanzaliya hadisi) ga asoslanadi. Xumayniy nazarida faqihlar Payg'ambar (s.a.v.) va Imomlarning vorislari bo'lib, ularning viloyati siyosiy va diniy jihatdan tengdir.

Ulamolar sinfi, Konstitutsion nazorat kengashi va rahbar atrofida markazlashgan. Bu tizim shialikni davlat dini sifatida institutsionalizatsiya qilgan.

⁴⁷ Moazami, Behrooz. State, Religion, and Revolution in Iran, 1796 to the Present. – New York.: Macmillan, 2013. – P. 87.

⁴⁸ Morady Farhang. Contemporary Iran: Politics, Economy, Religion. – London.: Routledge, 2020. – P. 126.

Hozirgi oliy rahbar Ali Xomana'iy bu tizimning markazida turib, davlatning barcha muhim qarorlarini nazorat qiladi⁴⁹.

Nizoriy imomat va veloyate faqih o'rtasidagi o'xshashliklar asosan shialikning umumiy viloyat (vasiylik) konsepsiyasidan kelib chiqadi. Bu o'xshashliklar quyidagi detallarda yaqqol ko'rinadi:

Viloyatning ilohiy va mutlaq xarakteri: Har ikkala tizimda ham rahbarning hokimiyati ilohiy manbaga asoslanadi va mutlaqdir. Nizoriylarda Imomning viloyati to'g'ridan-to'g'ri va xatosiz; Eron tizimida esa faqih Imom Mahdining noibi sifatida xuddi shu viloyatni amalga oshiradi. Xumayniy nazarida faqihning viloyati Payg'ambar va Imomlarning viloyatiga teng – bu ikkala konsepsiyada ham rahbarning shaxsiy xarizmasi va ilohiy tayinlanishi orqali legitimlanadi. Natijada, har ikkisida ham rahbarning buyruqlari jamiyat uchun majburiy va shariatga mos deb qaraladi⁵⁰.

Rahbarning jamiyatdagi markaziy roli va hokimiyat doirasi: Ikkala tizimda ham rahbar nafaqat diniy, balki siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy barcha masalalarni qamrab oladi. Nizoriylarda Imom da'vat tizimi orqali jamiyatni boshqaradi; Eron tizimida rahbar davlat apparatini nazorat qiladi. Bu o'xshashlik shialikning “imomat va hokimiyat” g'oyasidan kelib chiqib, ikkala holatda ham davlatni diniy legitimatsiya asosida qurishga xizmat qiladi.

Nizoriy da'vat ierarxiyasi (Imom, hujjat, doi) va Eronning ulamolar ierarxiyasi (rahbar, Konstitutsion nazorat kengashi, mujtahidlar) o'rtasida struktural o'xshashlik bor. Har ikkisida ham rahbar atrofida markazlashgan tizim mavjud bo'lib, bu tizim taqiyya yoki g'ayba sharoitida ham saqlanib qoladi.

Legitimatsiya mexanizmlari va moslashuvchanlik: Ikkala konsepsiyada ham legitimatsiya nasab (Imom nasli) yoki ilmiy malaka (faqih) orqali ta'minlanadi. Nizoriylarda taqiyya va qiyomat g'oyalari moslashuvchanlik beradi; Eron tizimida esa faqihning “mutlaq viloyati” davlat manfaati uchun shariatni moslashtirishga imkon beradi. Bu o'xshashlik shialikning inqilobiy potentsialini saqlab qolishga yordam beradi⁵¹.

Zamonaviy Eron tizimi nizoriy ismoiliylarning tarixiy merosini (fors tilini va eronlik identifikatsiyasini kuchaytirish) bilvosita qabul qilgan holda, veloyat-e faqihni shialikning zamonaviy institutsional shakli sifatida rivojlantirgan. Bu ikkala tizimning Eron siyosiy tarixida bir-birini to'ldiruvchi rol o'ynashini ko'rsatadi. Bu o'xshashliklar tasodifiy emas: ular shialikning umumiy imomat nazariyasidan (viloyat va imomatning ilohiy tabiati) kelib

⁴⁹ Tabaar Mohammad Ayatollahi. Religious Statecraft: The Politics of Islam in Iran. – New York.: Columbia University Press, 2018. – P. 139.

⁵⁰ Mottahedeh Roy. The Mantle of the Prophet: Religion and Politics in Iran. – New York.: Pantheon Books, 1985. – P. 145.

⁵¹ Akhavi Shahrough. Religion and Politics in Contemporary Iran: Clergy-State Relations in the Pahlavi Period. – Albany.: State University of New York Press, 1980. – P. 78.

chiqadi va Eron siyosiy tafakkurida shialikning turli shakllari (nizoriy va o'n ikki imomiylik) o'zaro ta'sir etganini bildiradi⁵².

Nizoriylarda Imom tirik va botiniy talqinga asoslangan bo'lsa, Eron tizimida faqih zohiriy shariat va g'aybaga asoslanadi. Nizoriy Imom bugungi kunda siyosiy davlat rahbari emas, balki ma'naviy rahbar sifatida faoliyat yuritadi, Eron rahbari esa davlatning mutlaq hokimi hisoblanadi. Shunga qaramay, o'xshashliklar Eronning zamonaviy davlat tuzilishida imomat g'oyasining institutsional davomini ko'rsatadi. Xulosa qilib aytganda, nizoriy ismoiliylardagi imomat konsepsiyasi va veloyate faqih o'rtasidagi o'xshashliklar shialikning viloyat tushunchasining chuqur negizidan kelib chiqib, Eron siyosiy tizimida diniy hokimiyatning mutlaq va markazlashgan shaklini saqlab qolishga xizmat qiladi. Bu tahlil shuni ko'rsatadiki, shialikning turli yo'nalishlari Eronning zamonaviy siyosiy-mafkuraviy tuzilishida bir-birini boyituvchi element sifatida namoyon bo'lgan. Ushbu o'xshashliklar va farqlar Eron siyosiy tarixini chuqurroq tushunishda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shiraz Ali Hajiani. Reconstructing Alamut: New approaches to the study of the Qiyama and the Nizari policy in Iran. – Chicago.: 2019. – P. 472.
2. Abisaab Rula Jurdi. Converting Persia: Religion and Power in the Safavid Empire. – London – New York.: I.B. Tauris, 2004. – P. 87.
3. Newman Andrew. Twelver Shiism: Unity and Diversity in the Life of Islam, 632–1722. – Edinburgh.: Edinburgh University Press, 2013. – P.132.
4. Moazzen Maryam. Formation of a Religious Landscape: Shi'i Higher Learning in Safavid Iran. – Leiden –Boston.: Brill, 2018. – P. 128.
5. Gleave Robert. Religion and Society in Qajar Iran. – London – New York.: Routledge, 2005. – P. 131.
6. Richard Yann. Iran: A Social and Political History since the Qajars. – Cambridge.: Cambridge University Press, 2019. – P. 52.
7. Chehabi Martin. Iran's Constitutional Revolution: Popular Politics, Cultural Transformations and Transnational Connections. – London.: Tauris, 2010. – P. 137.
8. Moazami Behrooz. State, Religion, and Revolution in Iran, 1796 to the Present. – New York.: Macmillan, 2013. – P. 88

⁵² Kamrava, Mehran. How Islam Rules in Iran: Theology and Theocracy in the Islamic Republic. – Cambridge: Cambridge University Press, 2024. – P. 117.